

Елка Мирчева

РУСКО-БЪЛГАРСКИ ЛИТЕРАТУРНИ И ЕЗИКОВИ ВРЪЗКИ
ПРЕЗ XVII—XVIII ВЕК

Това изследване си поставя за цел да хвърли светлина върху един непроучен досега въпрос от руско-българските литературни и езикови взаимоотношения през XVII в., по-специално — за връзката на българските дамаскини с руските старопечатни книги.

Сборникът “Съкровище” на Дамаскин Студит се превежда в България скоро след отпечатването си във Венеция през 1557—1558 г. — това е първият, т. нар. “македонски”, превод на Григорий Прилепски. Следва втори превод — самостоятелен, направен независимо от първия — т. нар. “средногорски”. И двата превода са осъществени на традиционния книжовен език от XVI—XVII в. През XVII в. на основата на архаичните средногорски дамаскини се появяват и първите новобългарски дамаскини — забележителни и със съдържанието си, и с характера на новия по тип книжовен език — книжовния език на народна основа от XVII в.

Още в архаичните средногорски дамаскини покрай словата на Дамаскин Студит започват да се включват и други текстове — т. нар. “недамаскинови” слова. Именно тяхното проникване слага началото на преобразуването на състава на оригиналния сборник на Дамаскин Студит и в крайна сметка довежда до появата на ново, оригинално литературно произведение — дамаскинските сборници, станали типични единствено за българската литература през XVII—XVIII в.

Предлаганата разработка е насочена към изясняване и доказване на произхода на част от тези “недамаскинови” слова, свързани с руските старопечатни книги.

Преписването на цели печатни книги или на отделни извадки от тях не е рядкост в нашата книжнина. Първата датирана такава заемка е един ръкопис на йеромонах Даниил Етрополски от 1626 г. (НБКМ 304). Това е препис на Учителното евангелие, печатано от Заблудов в Литва през 1569 г. Могат да се по-

сочат и по-късни примери: НБКМ 690, сборник от слова от XVIII в. от “рилския кръг” — препис от руския превод на Ἁμάρτωλῶν σottepία; НБКМ 364 Послѣдованіа молебна за болащого от кр. на XVIII в., печатано в Москва; НБКМ 1061 — сборник на Тодор Врачански от 1762 г., който преписва Номоканон, сирѣч законоправилникъ от руския печатан Номоканон от 1624 г. и др., чак до началото на XX в., откогато е НБКМ 1185 — Диоптра или зеркало живо-та въ мирѣ семь, която е точен препис на изданието от 1654 г.

Въпросът за връзката между дамаскините и руската печатна книжнина е неизследван. Единствените разработки по тази тема са на П. Атанасов¹. За него това е частен въпрос от руско-българските литературни връзки през XVII—XVIII в. Трябва да се изтъкне, че авторът обявява всяко съвпадение на текстовете за пряка заемка, без да поставя всеки отделен случай на по-широко изследване, проследявайки различни хипотези.

Докато проблемът е разработен от литературна гледна точка, макар и частично, от езиково-историческа гледна точка той е напълно неизследван. За езиковеда доказаното включване на текстове от руските печатни книги от XVII—XVIII в., фиксирани в себе си последния етап от развоя на руската редакция на старобългарския език в нейния завършен вид, представлява един неизследван досега път за проникване на църковнославянското влияние върху формирането на новобългарския книжовен език. В последните изследвания, обобщени напоследък в “Историята на съвременния български книжовен език”, църковнославянското влияние се отнася към XVII в., на проникването на руските печатни книги се отделя голямо внимание, смята се, че те влияят по пряк и по косвен път. Не може да не се отбележи обаче, че се вземат предвид предимно килийните училища, църковнославянските граматика, изобщо образованието и образоваността в най-широк смисъл². Специалното изследване на К. Бабов за църковнославянското влияние върху дамаскините е на основата на материал от един-единствен ръкопис — Коприщенския дамаскин³.

С появата си в края на XVI и XVII в. дамаскините постепенно изместват сборниците със смесено съдържание. В научната литература дълго време “дамаскин” и “сборник със смесено съдържание” бяха употребявани като синоними. Истинското ясно разграничение на двата типа сборници се направи в трудовете на Е. И. Дьомина⁴ и А. Милтенова⁵, които определиха техните основни типове и предложиха свои класификации.

За съжаление в изследванията си П. Атанасов не използва резултатите от проучванията на Е. И. Дьомина за дамаскините и на А. Милтенова за сборниците със смесено съдържание. В проучванията му не се прави разлика между “дамаскин” и “сборник със смесено съдържание”. Освен това той не различава архаичните от новобългарските дамаскини. Тази съществена слабост от методологически характер затруднява използването на резултатите от изследванията му.

Тъй като основното влияние на руската печатна книжнина в дамаскините е влиянието на Пролога, ще се спра съвсем накратко на някои от проблемите, свързани с него.

Прологът (менологийт) е сборник с относително устойчив състав. Възникнал е във Византия в края на X, нач. на XI в. Появата му се свързва с император Василий II (975—1025). Менологийт е допълван по-късно от студийския монах Илия и от мокийския митрополит Константин.

На изследвачите отдавна е правело впечатление, че славянският Пролог има много по-голям обем от гръцкия менологий. Възприето е становището, че попълването му е станало на славянска почва, като в него навлизат многобройни нравствено-поучителни статии. И докато това важи за южнославянската традиция, самостоятелният му развой в руската книжнина е безспорен. В Русия Прологът разширява значително състава си, като нравоучителната му част наброява повече от 600 статии⁶.

Ясно е, че преди да бъдат включени в тези разширени състави на Пролога, отделните слова са били преписвани и в различни типове сборници. Голяма част от тях са влизали в състава на Златоструя, Златоуста, Тържественика, Изборника от 1076 г. и др. Последните проучвания насочват към общ хомилетичен фонд (отначало преводен, а по-късно попълван с оригинални български и руски съчинения), който е послужил за основа на всички типове сборници.

Очевидно, за да се докаже, че един текст е проникнал именно от руския печатан Пролог, са необходими задълбочени проучвания във всеки отделен случай. Едно такова изследване не бива да се ограничава единствено с посочването на паралелни текстове от дамаскините и руските печатни книги. Задължително е издирването на съответното слово, на първо място, в сборници с различен състав, преписвани векове наред в нашата литература, а в някои случаи, както напр. при Словото за злите жени имаме многобройни текстови редакции, е необходимо и текстологично изследване, което да обхване по възможност цялостната история на текста. В отделни случаи текстологичните сравнения не дават определен отговор. Като пример ще посоча споменатото вече Слово за злите жени. Според П. Атанасов в дамаскините откриваме текст, пренесен направо от руския печатан Пролог. Подробните ми занимания с историята на това псевдозлатоустово слово в старата българска и руска литература ме доведоха до извода, че съществуват общо 8 негови версии, между които три съкратени. Оказва се, че независимо един от друг в българските сборници със смесено съдържание от типа на Беляковския сборник — НБКМ 309, и в руския печатан Пролог попада една и съща версия на Словото за злите жени. Като източник на дамаскинската преработка с еднаква степен на вероятност могат да се посочат и двата източника. В повечето случаи обаче подобни издирвания достигат до категорични резултати в полза на прякото заемане от руския Пролог, като напр.:

слово ѿ все҃къдѣ ст҃го григоріа, Словото за осемте помисли, Поучението за вредата от пиянството.

Въпросът със сравненията се усложнява и от многобройните издания на Пролога в Русия. Първите издания са от 1641 г. (само зимното полугодие) и 1642—1643 (пълното издание). През XVII в. руските пролози претърпяват 8 издания, а през XVIII в. се издават още 9 пъти. Прологът от 1641 г. е стишен. Второто издание е значително променено по съдържание, като са премахнати и стиховете пред статиите. Сериозна промяна носи третото издание от 1659—1660 г. След близо двадесетгодишен период на значителни изменения настъпва близо четиридесетгодишен период на стабилизация на текста. През XVIII в. обаче във връзка с публикуването на четиминейте на Дмитрий Ростовски Прологът се подлага на нови сериозни изменения⁷.

След задължителното текстологично изследване, като следващ етап при други изследвания, езиковедите биха могли да се насочат към доказаните текстове, заети от печатните руски книги, и да разгледат църковнославянското влияние през XVII—XVIII в. от един непроучван досега ъгъл — заемането на цели, завършени текстове, които книжовниците са включвали в съставяните от тях сборници редом с преводните слова на Дамаскин Студит.

Какъв е броят на словата в дамаскините, които са заети пряко от печатния Пролог? Ако според издигнатите в изследванията на Е. И. Дьомина и А. Милтенова критерии отделим “дамаскините” от “сборниците със смесено съдържание”, използвайки критично изнесените данни от П. Атанасов и нашите собствени сондажни проучвания, можем да твърдим, че общо в архаичните и новобългарските дамаскини броят на статиите от печатния Пролог е 24. Това са: Слово за обретение на кръста; Слово от патерика идущих на трапезѣ; Слово ст҃ых ѿць не вбидѣти вдовицѣ; Слово о малха мниха како плѣкнень быс ѿ страцини; Слово о давшаго одеждѣ свою нищомѣ; Слово како хванъ христианин за евреиско злато; Слово за вредата от пиянството; Поучение стаго григѣра ѿ гнѣвѣ; Слово о порѣчившем женѣ свою бѣи; Слово о женѣ заклавши двѣ чада своя мѣжа ради; Правило стых апль богоносных ѿць; Ины заповѣди Іеремѣ; Слово ѿ старчаскаго; Слово Івана Златоустаго о сщенникѣх; Слово о Даниилѣ мниха иже обльганъ бы любодѣаніем; Слово о некрщенѣм дѣтици и о власти Іереистѣки; Слово ѿ все҃къдѣ ст҃го Григоріа; Слово о посѣщати болевщихъ; Слово Івана Златоустаго о похвалѣ млстивым; Поучение към жените да бъдат мълчаливи; Слово за злите жени; Слово за осемте помисли; Алексей човек божи; Слово ѿ ст҃км андреи, како видѣ богатого оумерша; Слово Івана Златоустаго, ѿ глущихъ како нѣсть грѣшнымъ мѣки; Сказание за богатия Йов; Слово о черноризицѣ ѿ патерика давшемъ ризѣ свою нищомѣ.

За съжаление поради размитите граници между “сборник със смесено съдържание” и “дамаскин” в изследванията на П. Атанасов, като бъдещ проблем се налага да се проучи къде трябва да се отнесат: Словото за разбойника Да-

вид; Словото за монаха, който имал две ризи и подарил новата на нищия; Словото за наказания презвитер; Словото с нач.: Някой човек насади лозе; Словото за страноприемството на Григорий папа Римски; Словото за немилостивия Петър; Словото за изкушението и търпението, за които П. Атанасов не дава никакви археографски сведения.

Очевидно броят на заетите от печатния Пролог текстове подлежи на уточняване, но и установеното досега сочи немалък брой слова, чието присъствие в дамаскините не следва да бъде пренебрегвано.

Ако проследим разпределението на тези слова по типове дамаскини сборници, ще установим, че влиянието на руския Пролог върху дамаскините не трябва да се схваща като влияние изобщо, а да се отнася най-вече към една от групите архаични средногорски дамаскини — от типа на Луковитския (ЦИАМ 134) и Коприщенския (НБКМ 685), и дамаскини от III църковнославянски тип по класификацията на Е. И. Дьомина, а също и за архаичната част на Тихонравовия дамаскин — новобългарски дамаскин от XVII в. — I тип новобългарски дамаскин по класификацията на Е. И. Дьомина. Тази архаична част предполага, че кръгът на дамаскините от типа на Луковитския и Коприщенския ще да е бил по-широк и да е включвал по-голям брой слова.

Къде трябва да търсим причината за широкото влияние на руския печатан Пролог? Безспорно, от една страна, това е широкото разпространение на печатаните в Русия книги в нашите земи, големият им авторитет и популярност. Но, от друга страна, попълването на този тип дамаскини с поучителни текстове, които изместват оригиналните слова на Дамаскин Студит, е следствие от цялостната промяна на състава на българските дамаскини.

Известно е, че само първият, т. нар. “македонски”, превод на Григорий Пелагонийски Прилепски от втората половина на XVI в. следва съдържанието на Дамаскин-Студитовия сборник. Вторият, т. нар. “средногорски”, превод от XVII в. веднага показва промени в състава — на практика не познаваме ръкопис от средногорския превод, съдържащ само словата на Дамаскин Студит. Веднага започва навлизането на т. нар. “недамаскинови” слова. Проникват различни по произход текстове. По-същественото обаче е, че това навлизане не е хаотично, а подчинено на цялостна концепция, в основата на която стои характерът на сборника. В една група от архаичните средногорски дамаскини — Рилския, Белградския, Костенецкия, Еленския, Нежинския и т. н. — основен структуроопределящ принцип става преобразуването на Дамаскин-Студитовия сборник в сборник от минеен тип (по реда на църковната година) и там навлизат слова за календарни паметни. В другата група архаични средногорски дамаскини от типа на Луковитския, Коприщенския, архаичната част на Тихонравовия е налице друга тенденция — преобразуване на дамаскините в сборници с поучително съдържание.

Дамаскините от XVIII в. в много по-голяма степен се обръщат към рус-

ките печатни книги. Кръгът на използваните статии от Пролога се разширява и се свързва с дейността на т. нар. “рилски кръг” на Йосиф Братати. В дамаскините започват да се поместват и по-обемни съчинения, като напр. Повестта за падането на Цариград през 1453 г., Историята на светия град Йерусалим от римския цезар Тит, син Веспасианов (извадка от История на юдейската война на Йосиф Флавий; История на пленяването на славния Цариград (Константинопол и Нов Рим); Повест полезна от Ветхия завет (две сказания от Хрониката на Георгий Амартол) и др. Голяма популярност придобиват “Рай мысленный”, печатното издание “Книга жития светых” (четиминеите на Дмитрий Ростовски; “Скрижали” и “Антологион”). Според П. Атанасов в известния поп-Пунчов сборник (НБКМ 693) 30 от словата са взети от руските печатни книги.

Изброените по-горе 29 текста са включени в различни типове дамаскини — архаични и новобългарски, различаващи се помежду си по характера на книжовния си език. Съотношението е в полза на архаичните дамаскини, тъй като в новобългарските попадат само 4 слова. Докато архаичните дамаскини са написани на традиционния книжовен език от XVI—XVII в., определен най-точно като “късен следевтимиев среднобългарски език, чийто правопис е Евтимиеворесавски⁸, в новобългарските дамаскини се срещаме с добре известния опит за създаване на книжовен език на народна основа от XVII в. Въвеждането на новата книжовноезикова норма е свързано с цялостна езикова и стилова преработка, която обхваща в еднаква степен и оригиналните слова на Дамаскин Студит, и включените в състава на сборниците произведения на оригиналната и преводната старобългарска литература, и текстовете от печатния Пролог.

Разглеждайки въпроса за руско-българските езикови връзки през XVII в., несъмнено ще бъде от полза да проследим включването на печатните проложни четива в а р х а и ч н и т е дамаскини. Тъй като в тях не може да се говори за каквато и да било по-голяма намеса в текста, много по-отчетливо се откроява променени ли са и как взетите църковнославянски текстове. Приведените по-долу примери са от сондажни проучвания на: Слово от беседите на Св. Григорий, Поучението за вредата от пианството; Словото за некръстеното дете и йерейската власт; Словото за светите отци да не се обиждат вдовиците и сираците, Поучението на Св. Григорий за гнева. Ето някои наблюдения:

1. Според църковнославянската норма ъ се използва в краесловие при твърдото склонение на същ. и прил. м. р. В архаичните дамаскини ъ системно се изменя с ъ. Изясняването на ъ в о, което е норма в църковнославянски, не се спазва: **вопѣ-въпѣ**. Не се спазва и нормата за употреба на **ор-**, **ол-**, **-ер-**, за групи **рѣ/рѣ**, **лѣ/лѣ**: **торпѣкнѣ** — **трѣпѣкнѣ**.
2. ѡ се избягва последователно, като се заменя: а) с е: **пѣти-пѣти**; **кпѣзь-кпѣзь**, **истѣзати-истѣзанѣ**; б) с ꙗ: **прѣмо-прѣмо**.
3. Църковнославянската норма запазва употребата на ѣ на етимологично място. В дамаскините използването му е непоследователно: а) заменя се с и: **слѣшахѣ** — **слишахѣ**; б) запазва се: **высоты** — **высогы**.

4. Според църковнославянската норма **оу** стои в началото на думите, а **у** в средата и в краесловие. Дамаскините не възприемат тази норма.
5. Въпреки придържането към синтетичния строеж, в архаичните дамаскини понякога се появява обща форма при склонението: **виноватагw-виновата**.
6. Архаичните дамаскини предлагат известно засилване на употребата на да-изреченията.
7. Наблюдават се някои лексикални замени: **санъ-чинъ; да накаже-да оучите; которыи-кои; такw-тъ**.
8. Наблюдават се промени в строежа на фразата, което цели избягването на архаичния ѝ облик: **мѣста тогw ентероклина именъема-нарицает се мѣсто оно Ентероклина**.

Промените в езика не навсякъде са еднакви по количество. Така напр., докато промяната в Словото от беседите на Св. Григорий Двоеслов е очевидна, тя напълно липсва в Словото за вредата от пианството. Въпреки тези различия се налага общият извод, че четивата от печатния руски Пролог не се включват без промени в дамаскините, а се адаптират към нормите на традиционния книжовен език от XVII в. Подобни данни от прякото взаимодействие и непосредствената системна редакция, на която видимо е бил подлаган всеки църковнославянски текст, са по мое мнение със значително по-голяма доказателствена сила за проникването на църковнославянското и руското влияние през XVII, а и през XVIII в., отколкото опосредственото влияние на килийните училища, църковнославянските граматики, църковната практика и т. н. върху образованието на българските книжовници през този период. Привличането на повече материал и от други текстове би дало в бъдеще повече сигурни данни не само какво от църковнославянската норма се приема, но и какво се отхвърля.

По съвършено друг начин стои въпросът със словата от печатния Пролог в новобългарските дамаскини. Тук има различни случаи, като напр. Словото за вредата от пианството, което попада първо в архаичните, а оттам и в новобългарските дамаскини, или сложни за решаване проблеми като споменатото по-горе в изложението Слово за злите жени. За целите, които си поставя тази работка, за руско-българските литературни и езикови връзки през XVII—XVIII в. е важно, че основното, характерното в новобългарските дамаскини е задължителната цялостна стилова и езикова преработка на изходните текстове независимо от техния произход. Една такава преработка неминуемо отдалечава по-съществено църковнославянския печатан текст от неговия новобългарски вариант, а това от своя страна стеснява възможностите за наблюдение върху прякото влияние на печатния църковнославянски текст. В този смисъл от езикова (не от литературна) гледна точка по мое мнение по-интересни за изследване са архаичните средногорски дамаскини.

В заключение искам да подчертая перспективността на изследването на връзката на дамаскините с руските печатни издания от XVII и XVIII в. Убеден

на съм, че такова изследване ще обогати познанията ни за дамаскината книжнина и ще донесе нови данни за ранното проникване и за начина на усвояване на църковнославянското влияние при формирането на съвременния български книжовен език.

БЕЛЕЖКИ

¹ П. Атанасов. Руските старопечатни книги и българските дамаскини. — *Език и литература*, 1974, № 6, с. 28—30; *Московские старопечатные прологи и болгарские рукописные книги в XVII—XIII вв.* — В: *Рукописная и старопечатная книга*, М., 1975, с. 154—170; *Московските старопечатни пролози и българското национално възраждане.* — *Исторически преглед*, 1978, № 2, с. 6—65; *Българо-руски литературни връзки през XVII—XVIII в.*, С., 1986.

² *История на новобългарския книжовен език.* С., БАН, 1988.

³ К. Бабов. Езикът на дамаскините и въпросът за църковнославянското и руското влияние върху българския книжовен език. — В: *Славистични изследвания. Сборник, посветен на VI международен конгрес на славистите.* С., 1968, с. 167—186.

⁴ Е. И. Демина. Тихонравовский дамаскин. *Българският паметник XVII века.* С., БАН, 1968.

⁵ А. Милтенова. Към характеристиката на българската литература през XV—XVII в. (сборници със смесено съдържание). (Дисертация, машинопис); Към литературната история и типология на сборниците със смесено съдържание. — *Старобългарска литература*, 1980, № 7, с. 22—36; Към въпроса за сборниците със смесено съдържание в българската книжнина от XV—XVII в. — В: *Литература, общество, идеи.* С., 1986, с. 66—70.

⁶ О. В. Творогов. Пролог как источник изучения древнерусской книжности XI—XII вв. — В: *Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность.* Киев, 1987.

⁷ *Русская старопечатная литература XVI — перв. четв. XVIII в.* Т. II. Литературный сборник XVII в. Пролог, М., 1978.

⁸ В. Василев. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведенията на неговите следовници и българските дамаскинари. — В: *Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски.* С., БАН, 1980, с. 405—422; *Общи писмено-езикови черти в преписите на архаичните дамаскини.* — *Старобългаристика*, 1993, № 4, с. 72, 87.